

مطالعه تطبیقی مولفه های نجات بخشی منجی موعود از منظر فریقین (با محوریت عصر ظهور)

فاطمه زهرا جهانگرد امیری^۱

چکیده

منجی در ادیان مختلف، به ویژه در اسلام، به عنوان نمادی از امید بشر برای عدالت شناخته می‌شود. این مفهوم عمیق، نه تنها ابعاد فردی بلکه ابعاد اجتماعی و سیاسی انسان‌ها را در بر می‌گیرد و نمایانگر تمایل جوامع به سمت تحقق عدالت و برقراری نظم در دنیای پر آشوب است. این پژوهش با هدف ارائه یک تحلیل تطبیقی از مولفه‌های نجات بخشی منجی از منظر شیعه و سنی، به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌ها در این دو دیدگاه با محوریت عصر ظهور می‌پردازد. روش تحقیق این مطالعه توصیفی-تحلیلی است. یافته‌ها حاکی از آن است که اندیشه‌های این دو مذهب تا حد قابل توجهی مانند برچیدن فساد و تحقق عدالت اجتماعی با یکدیگر هم‌پوشانی دارند. اما تفاوت‌هایی نیز وجود دارد که نیازمند بررسی دقیق‌تر است؛ از جمله محدوده نجات بخشی امام و کیفیت دین‌داری در عصر ظهور که می‌تواند نشان‌دهنده تنوع برداشت‌های موجود در میان مسلمانان باشد. این پژوهش نه تنها به تبیین نقش منجی در تحقق عدالت اجتماعی در عصر ظهور اشاره دارد؛ بلکه به توسعه فهم مشترک بین پیروان این دو مذهب کمک می‌کند. هدف نهایی این پژوهش ارتقاء فهم عمیق‌تر از نقش منجی موعود در عصر ظهور است که بتواند به غنای مباحث دینی کمک کند.

واژگان کلیدی: مؤلفه های نجات بخشی، منجی موعود، موعود از منظر فریقین.

¹ کارشناس ارشد آموزش زبان انگلیسی دانشگاه آزاد قائمشهر، طلبه سطح 2 مدرسه علمیه حضرت آمنه فریدونکنار، ۰۹۰۵۴۴۱۶۲۲۶ :

fateme.z.jahangard@gmail.com

1. مقدمه

نجات بخشی یکی از بنیادی‌ترین آرمان‌های بشر است و همواره در طول تاریخ، انسان‌ها با ناکامی‌هایی مواجه بوده‌اند که برخی از آن‌ها با گسترش تمدن و پیشرفت تکنولوژی تا حدودی مرتفع شده‌اند، اما هنوز در دستیابی به دیگر راه‌حل‌ها ناتوان مانده‌اند. انسان‌ها به دنبال شخصیتی هستند که به طور معجزه‌آسا نه تنها تمامی مشکلات را از میان بردارد، بلکه صمیمیتی بی‌بدیل را در تمامی عرصه‌ها در اختیار بشر قرار دهد. این مفهوم نجات بخشی از نگاه هیچ آیینی خالی از اهمیت نیست و یکی از اعتقادات مهم دین اسلام نیز حول محور مسئله منجی‌گرایی و حوادث پس از این دوره شکل گرفته است. با گذشت زمان و فاصله از وجود مقدس پیامبر و امامان، مسائلی همچون بی‌عدالتی، ظلم و ناامنی جهان اسلام را در بر گرفته و مسلمانان در دستیابی به راه‌حل‌های این مشکلات ناکام مانده‌اند. به عقیده آنان، وجود منجی آخرالزمان می‌تواند به جهان هستی متفاوتی ببخشد و بشر سبک متمایزی از حیات را در عصر پس از ظهور تجربه کند.

ضرورت پردازش به این مسئله به دلیل تنوع نگرش مذاهب متعدد در دین اسلام دوچندان می‌شود. با ایجاد مذاهب مختلف، اندیشه‌های متنوعی پیرامون این موضوع پدید آمده است که اختلاف نظرها در این مقوله سبب پنهان ماندن حقایقی می‌شود که نهایتاً به عدم شناخت صحیح منجی آخرالزمان منجر می‌گردد. بررسی جامع این مسئله از منظر مذهب شیعه و اهل سنت، یاری‌دهنده پویندگان راه حقیقت در یافتن عقیده صحیح خواهد بود.

این مقاله درصدد پاسخ به این پرسش مهم است که چه اشتراکات و افتراقاتی میان مذهب تشیع و اهل سنت در خصوص نجات بخشی منجی آخرالزمان در عصر پس از ظهور وجود دارد؟ اهمیت این موضوع نه تنها در فهم بهتر اعتقادات دینی؛ بلکه در ایجاد گفت‌وگوهای سازنده میان پیروان مذاهب مختلف نیز نهفته است. این مقاله تلاش دارد تا با بررسی دقیق ابعاد مختلف موضوع، ضمن شفاف‌سازی مفاهیم مرتبط با منجی موعود، به تقویت فهم مشترک میان پیروان مذاهب مختلف کمک کند و زمینه‌ساز گفت‌وگوهای سازنده‌ای باشد که به ارتقاء وحدت اسلامی منجر گردد. روش تحقیق در این مطالعه توصیفی-تحلیلی بوده و اطلاعات و منابع معتبر از متون دینی، کتب تاریخی و مقالات علمی مورد بررسی قرار گرفت تا دیدگاه‌های شیعه و اهل سنت درباره مولفه‌های نجات بخشی منجی در عصر ظهور تحلیل شود. با توجه به این مباحث، امید است که این پژوهش بتواند نور تازه‌ای بر روی مفهوم نجات بخشی منجی موعود بتابد و زمینه‌ساز فهم عمیق‌تر نسبت به این موضوع مهم گردد.

پیشینه پژوهش

در راستای منجی موعود، مقالات متعددی به نگارش درآمده است. مقاله "موارد اتفاق مذاهب در قضیه مهدویت، 1403، علی شریعتی"، این مقاله به بررسی اشتراکات و اختلافات بین شیعه و سنی در موضوع مهدویت پرداخته و بر اهمیت این موضوع در عصر ظهور تأکید دارد. نویسنده به تحلیل روایات مشترک و شرایط ظهور مهدی (عج) از دیدگاه هر دو مذهب می‌پردازد.

مقاله "تحلیل تطبیقی مهدویت در منابع شیعه و سنی، 1402، محمد مهدی زاهدی"، این مقاله به بررسی تطبیقی مفهوم مهدویت و نشانه‌های ظهور از دیدگاه شیعه و سنی پرداخته و به تحلیل ویژگی‌های منجی و نقش او در نجات بخشی جامعه اسلامی می‌پردازد.

مقاله "اشتراکات شیعه و سنی در مباحث مهدویت، 1401، فاطمه حسینی"، این مقاله به بررسی نقاط مشترک بین دو مذهب در خصوص اعتقاد به مهدی (عج) و نشانه‌های ظهور او می‌پردازد و تأکید دارد که این اعتقادات می‌تواند زمینه‌ساز وحدت مسلمانان باشد.

نوآوری این مقاله در ارائه یک تحلیل تطبیقی جامع از مولفه‌های نجات بخشی منجی موعود از منظر شیعه و سنی است. این پژوهش نه تنها به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های مفهومی در این دو دیدگاه می‌پردازد، بلکه بر نقش منجی در تحقق عدالت اجتماعی و نجات بشریت تأکید دارد.

2. مولفه‌های نجات بخشی

مؤلفه‌های نجات بخشی در اعتقاد به منجی موعود، چه از منظر شیعه و چه اهل سنت، حول محور امید به آینده‌ای روشن و رهایی از ظلم و فساد دور می‌زند. این مؤلفه‌ها شامل برقراری عدالت فراگیر، احیای ارزش‌های اخلاقی و معنوی، و ایجاد یک جامعه‌ی متحد و یکپارچه است. منجی، به عنوان شخصیتی الهی یا الهام گرفته، نقش رهبری این تحول را بر عهده دارد و با هدایت الهی خود، جهان را به سوی سعادت و کمال رهنمون می‌سازد. نکته‌ی مهم این است که این نجات، تنها معطوف به رستگاری فردی نیست، بلکه نجاتی جمعی و اجتماعی است که تمام ابعاد زندگی انسان را در بر می‌گیرد و به دنبال ایجاد یک تمدن نوین بر پایه ارزش‌های الهی است. مؤلفه‌های نجات بخشی در اندیشه منجی موعود، مجموعه‌ای از باورها و ارزش‌ها هستند که نویدبخش رهایی از وضعیت نامطلوب و رسیدن به جامعه‌ای ایده‌آل در عصر ظهور هستند. این مؤلفه‌ها را می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد:

2-1. مولفه‌های اعتقادی؛ نجات بخشی دینی

مؤلفه‌های اعتقادی نجات‌بخشی دینی، ریشه در باورهای بنیادین هر دین دارند و نقشی کلیدی در رستگاری ایفا می‌کنند. این مؤلفه‌ها، همچون ایمان به وجود خداوند، پیامبران الهی، کتب آسمانی و روز جزا، نقشه راهی برای رهایی از گمراهی و دستیابی به سعادت ابدی ارائه می‌دهند. این دسته شامل باورها و اعتقاداتی است که هسته اصلی امید به منجی را تشکیل می‌دهند:

2-1-1. اعتقاد به وجود منجی: باور به اینکه در آخرالزمان، فردی الهی ظهور می‌کند تا جهان را از ظلم و فساد پاک سازد. این باور، در ادیان مختلف با نام‌های گوناگون مطرح شده و به پیروان خود امید به آینده‌ای بهتر می‌دهد.

2-1-2. اعتقاد به عدالت الهی: باور به اینکه خداوند عادل است و در نهایت، حق مظلومان را از ظالمان خواهد گرفت. این اعتقاد، انگیزه‌ای قوی برای مبارزه با بی‌عدالتی و تلاش برای برقراری عدالت در جامعه ایجاد می‌کند.

2-1-3. اعتقاد به قدرت الهی: باور به اینکه منجی، از جانب خداوند قدرت و توانایی ویژه‌ای برای غلبه بر مشکلات و تحقق اهداف الهی دارد. این اعتقاد، به مؤمنان اطمینان می‌دهد که تلاش‌هایشان بی‌نتیجه نخواهد بود و در نهایت، پیروزی با حق است.¹

شیعیان بر آن معتقدند که پس از وجود پیامبر اسلام، امامان معصوم به عنوان تکمله‌ی دین داری و معارف ناب محمدی هستند. همان طور که در عصر امامان معصوم می‌خوانیم که با وجود تسلط خفقان، همچنان به طور مخفیانه و آشکارا درصدد توسعه دین داری و همچنین عدم انحراف مردم با وجود حاکمان جور بودند. در عصر غیبت بشر به گونه‌ای مستقیم از وجود معصوم و این برکت الهی بی‌بهره هستند.

قسمتی از احکام و آموزه‌های اسلامی به دلایلی همچون در دسترس نبودن معصوم، فرصت نیافتن انعکاس در دوران حیات ایشان، گذشت زمان و موانعی که بر سر اجرای صحیح آن‌ها وجود دارد و... به طور کامل در جامعه پیاده نمی‌شود. در دوران ظهور منجی، نه تنها هیچ یک از این مشکلات بر سر تبیین و اجرای صحیح این نوع از احکام و عقاید وجود ندارد بلکه بشر به بهترین درجه از فهم و اجرای آن‌ها دست پیدا خواهند کرد. این مسئله هرگز در قالب دین جدیدی به مردم ارائه نخواهد شد بلکه خود کامل‌کننده آن می‌باشد. همچنین در دوران

¹ محمد حسین وحیدی، 1399، تحلیل کارکردی موعودباوری و نقش آن در تولید همگرایی در ادیان ابراهیمی؛ مجله منجی در ادیان.

طلایی ظهور منجی و اقامه کامل دین مبین اسلام، بشر به حد اعلی تکامل دست پیدا خواهد کرد. اعمال و احکام به طور کامل اجرا شده و معضلات ناشی از کاستی مسلمانان در اجرای احکام، به طور کامل زدوده خواهد شد.^۱

اما از دید اهل سنت که خود جمعیت قابل ملاحظه ای از مسلمانان را تشکیل می دهند، دین جدیدی جلوه می کند. به دلیل این که علوم تحت اختیار اهل سنت از تحریفات و دوری از علوم اهل بیت تشکیل می شود.^۲ در نهایت با نجات بخشی که منجی در زمینه علوم و احکام دینی در جامعه پیاده خواهد کرد، نه تنها بشر به ناشناخته های خویش در این زمینه پی خواهد برد، بلکه دین داری صحیح و به دور از تحریف نیز بر آنان عرضه خواهد شد همگی تحت لقای منجی آخر الزمان به بندگی ناب و خالص خداوند می پردازند.

2-2. مولفه های سیاسی-اجتماعی

مولفه های سیاسی اجتماعی درباره منجی در عصر ظهور شامل نجات بخشی عدالت محور است که به برقراری عدالت و رفع ظلم در جامعه جهانی منجر می شود. همچنین نجات بخشی نظامی به تشکیل یک نظام سیاسی واحد و مقتدر اشاره دارد که با رهبری امام مهدی (عج) به تحقق اهداف عالی انسانی و دینی خواهد پرداخت.

2.1.1 نجات بخشی عدالت محور

از اصلی ترین گمشده هایی که بشر در طول سالیان حیات خویش به دنبال آن بوده است مسئله عدالت می باشد. عدل گمشده ای است که در صورت تحقق آن در جامعه ی آرمانی، انسان به سعادت نهایی خویش نائل می آید. در ابتدا باید به معنای درستی از عدل رسید تا بتوان در جامعه پیش از ظهور قدمی هر چند اندک در مسیر تحقق آن کوشید.

عدالت به معنای برقراری مساوات و برابری؛ تقسیم عادلانه ثروت و نعمت؛ رفع ظلم و ستم و برپایی آیین دادگری و حق گرایی؛ ایجاد تعادل در همه امور (به خصوص رفتارها و پندارهای انسان) و قرار دادن هر چیز و هر کس در جای مناسب خود است.^۳

حال که بشر به معنای صحیحی از عدالت پی برد، به این مهم دست می یابد که بروز و ظهور کامل آن در جامعه ای که از منجی بی بهره است میسر نیست. طبق عقیده شیعیان، در زمان عصر غیبت عدالت به طور کامل قابلیت

^۱ جواد آملی، ۱۳۹۸، ص ۲۶۹.

^۲ جمعی از محققین مرکز مهدویت، ۱۳۹۳، صص ۲۷۵-۲۷۶

^۳ رحیم کارگر، ۱۳۹۸، ص ۵۴.

همین اختلاف به ظاهر ساده محل اختلاف بزرگترین تفاوت میان این دو مذهب می باشد. چرا که در عصر مقارن با معصومین نیز، اهل سنت قائل به معصوم بودن حاکم نبودند. به این ترتیب که کسی که بر مسند رسول خدا تکیه میزند نیازمند معصوم بودن نیست. در صورتیکه شیعه آن را از ارکان مهم امامت به شمار می آورند. و این امر در مورد منجی آخذاالزمان نیز صدق می کند.

4.2 محدوده نجات بخشی امام

از دیدگاه شیعه، اسلام دینی جهانی است و محدود به موقعیت جغرافیایی خاصی نمی باشد. همان گونه که پیامبر اسلام، نامه های متعددی را برای فراگیر شدن اسلام به نقاط مختلف ارسال کردند و هرگز محدود به موقعیت جغرافیایی خویش نگشتند. همچنین در سوره انبیاء آیه 105 آمده است که خداوند می فرماید: "و در حقیقت در زبور پس از تورات نوشتیم که زمین را بندگان شایسته ما به ارث خواهند برد". که نشان دهنده پیروزی نهایی و فراگیری اسلام در جهان می باشد.¹، در اهل سنت نیز قائل بر نجات بخشی منجی در عصر پس از ظهور می باشند اما آن تعبیر نجات بخشی زمین را این گونه تفسیر میکنند که: منظور از زمین در احادیث همان محدوده جهان اسلام است و موعود اینان، موعود پایانی به شمار می آید.² به گونه ای که این نجات بخشی منحصر به جهان اسلام است. در صورتیکه شیعه قائل بر همه گیری این جهان بخشی در سراسر گیتی است.

این اختلاف به این نتیجه منتهی می شود که در اندیشه اهل سنت، ادیار دیگر در عصر پس از ظهور به اندازه محدوده ی جهان اسلام این فیض بزرگ را درک نخواهند کرد و در نقطه مقابل شیعه بر یکپارچی نجات بخشی در تمامی سرزمین ها اشاره دارد.

4.3 عدالت امام

عدالت یکی از مهمترین مولفه های زیست مسالمت آمیز افراد جامعه در کنار یکدیگر است. به طوری که حق هر شهروندی آن چنان که شایسته است ادا شود و هیچ کینه و ناامنی در آن جامعه در پس بی عدالتی بروز نکند. شیعه و اهل سنت نیز به ظهور کامل چنین ویژگی در عصر پس از ظهور اشاره داشته و آن را از مهمترین ارکان به شمار می آورند. اختلافی که بر سر این مسئله خود را به دید نمایش می گذارد نوع عدالت گسترده در جامعه است. در حدیثی از امام رضا(ع) می خوانیم که می فرماید: هرگاه (قائم اهل بیت) خروج کند، زمین به نور

¹ خدامراد سلیمیان، 1394، ص 37_39.

² فرمانیان، مهدی، جایگاه آموزه منجی موعود در اندیشه اهل سنت، 1386، ص 191.

پروردگارش روشن می شود و ترازوی عدالت میان مردم برقرار می گردد. پس کسی به کسی ستم نخواهد کرد^۱ محدوده عدالت امام شامل مواردی مانند عدم پایمال شدن حق مردم و... خواهد شد. در مقابل در نگاه اهل سنت بیشترین کارکرد نجات بخشی مهدی موعود در زمینه عدالت مادی است. به این صورت که نعمات و برخورداری ها در آن زمان که تحت عنوان عدالت مادی جای میگیرند بیشتر بوده و صرفاً فقر از بین خواهد رفت.

4.4 کیفیت دین داری

شیعه با استناد به روایات و آیاتی چون "و آن، کتابی است قطعاً شکست ناپذیر. هیچ گونه باطلی، نه از پیش رو و نه از پشت سر به سراغ آن نمی آید؛ چرا که از سوی خدای حکیم و شایسته ستایش، نازل شده است"^۲ تشریع دین و ارتباط بین بندگان و خداوند، توسط پیامبران انجام می شود. امامان نیز از طرف خداوند و به واسطه پیامبر ادامه دهنده این مسیر می باشند. به این ترتیب حضرت مهدی که اهداف و مسیر امامان را به سرانجام می رسانند نیز به عنوان امام بر حق کامل کننده دین مبین اسلام اند که با بعثت پیامبران خاتمه یافت. همان گونه که پیامبر اسلام فرمودند که امام علی (ع) به منزله هارون برای موسی است جز این که بعد از وجود مبارک پیامبر اسلام پیامبری نیست.^۵

اما از دید اهل سنت که خود جمعیت قابل ملاحظه ای از مسلمانان را تشکیل می دهند، دین جدیدی جلوه می کند.^۶ می توان این گونه استناد کرد که یکی از دلایلی که اهل سنت قائل بر ظهور دین جدید در عصر ظهور هستند اختلافات و انحرافات است که نسبت به دین وارد شده بر پیامبر در اعتقادات و مبانی آنان به وجود آمده است.

5. نتیجه

در این نوشتار به مطالعه تطبیقی مولفه های نجات بخشی از منظر شیعه و اهل سنت و بیان اشتراکات و افتراقات آن ها با محوریت عصر ظهور پرداخته شد. بررسی ها حاکی از آن است که مولفه های نجات بخشی در هر کدام از

^۱ رحیم کارگر، 1389، ص 267.

^۲ فرمانیان، مهدی، جایگاه آموزه منجی موعود در اندیشه اهل سنت، 1386، ص 191.

^۳ فصلت، آیه 41 و 42.

^۴ محمد مهدی لطفی، 1391، ص 69 و 70.

^۵ همان، ص 70 و 71.

^۶ جمعی از محققین مرکز تخصصی مهدویت، 1393، ص 275 و 276.

این مذاهب، دارای اهمیت است که به آن پرداخته اند. هر دو گروه به حتمی بودن ظهور منجی و نقش وی در برقراری مواردی همچون عدالت جهانی معتقدند. اشتراکات ذکر شده بیانگر اهمیت این موضوع در باورهای دینی مسلمانان است و می تواند کمک دهنده ی تقویت وحدت اسلامی باشد. با این حال تفاوت های قابل توجهی نیز در اندیشه این مذاهب همچون محدوده ی نجات بخشی امام و کیفیت دین داری در عصر ظهور وجود دارد. این تفاوت ها می توانند به تاثیرات عمیقی بر نگرش های مذهبی و اجتماعی پیروان هر یک از این مذاهب منجر شود. درک صحیح مفهوم مولفه های نجات بخشی به عنوان یک امید برای تحقق نجات بخشی در زمینه های اجتماعی، نظامی و... در زندگی مسلمانان نقش بسزایی دارد و می تواند به عنوان یک نیروی محرکه برای ایجاد تغییرات مثبت اجتماعی و سیاسی عمل کند. به اعتقاد شیعه کیفیت دین داری به گونه ای که دین نزد خداوند تغییر پذیر نیست بطور قابل توجه ای ارتقاء یافته و بشر به گمشده های اصلی خویش که در عصر غیبت با آن مانوس بود، دست می یابد. ماحصل آنکه شیعه با استفاده از منابع معتبری که در زمینه مولفه های نجات بخشی در دسترس دارد تصویر معقول تری را در زمینه های فراگیری نجات بخشی منجی در سطح جهان را به بشر عرضه می دارد.

6. منابع

• قرآن

کتاب

1. ابن بابویه، محمد بن علی (الصدوق)، 1363، کمال الدین و تمام النعمه، مصحح: غفاری، علی اکبر، قم: انتشارات النشر الاسلامی، ج2.
2. ابن عربی، محمد بن علی، 1422ق، تفسیر منسوب به ابن عربی، بیروت(لبنان): انتشارات دار صادر، ج اول.
3. ابن ماجه، محمد بن یزید، 1418ق، سنن ابن ماجه، بیروت(لبنان): انتشارات دارالجليل، ج دوم، چ اول.
4. ابن ماجه، محمد بن یزید، 1418ق، سنن ابن ماجه، بیروت(لبنان): انتشارات دارالجليل، ج ششم، چ اول.
5. احمد بن حنبل، 1416ق، مسند احمد بن حنبل، بیروت: دارالفکر، ج اول، چ اول.
6. امام مسلم بن حجاج القشیری النیشابوری، 1401ق، صحیح مسلم، بیروت(لبنان): دارالکتب العلمیه، ج دوم، چ سوم.
7. جمعی از محققین مرکز تخصصی مهدویت، 1393، آفتاب مهر، قم: انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، چ14.
8. جوادى آملى، عبدالله، 1398، امام مهدی موجود موعود، قم: انتشارات مرکز نشر اسراء، چ16.
9. حر عاملی، محمد بن حسن، 1412ق، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ج17.
10. سلیمیان، خدامراد، 1394، درسنامه مهدویت، قم: انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت موعود، چ دوم.
11. شیخ حسن بن سلیمان حلی، 1399، مختصرالبصائر، قم: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ج اول، چ اول.
12. شیخ طوسی، 1407ق، الغیبه، قم: موسسه المعارف الاسلامیه، ج اول، چ اول.
13. شیخ طوسی، محمد بن حسن، 1364، تهذیب الاحکام، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه، ج نهم، چاپ چهارم.
14. عامری، هادی، 1386، مهدی آل محمد در کتب اهل سنت، قم: انتشارات پیام حجت، چاپ1 اول.
15. علامه مجلسی، 1390، بحارالانوار، بیروت(لبنان): موسسه الوفاء، ج اول، چ اول.
16. فقیه ایمانی، مهدی، 1402ق، الإمام المهدی(عج) عند أهل السنة، اصفهان: انتشارات مکتبه الإمام أميرالمؤمنین علی(ع) العامه، ج دوم.
17. کارگر، رحیم، 1389، جستارهایی در مهدویت، قم: انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت موعود، چ دوم.
18. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (1407ه.ق)، الکافی، محقق / مصحح: غفاری، علی اکبر، آخوندی، محمد، تهران: انتشارات دار الکتب الإسلامیه، ج چهارم، چاپ چهارم.
19. کورانی، علی، 1399، عصر ظهور، مترجم: حقی، مهدی، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، چ32.
20. لطفی، محمد مهدی، 1391، دین جدید در عصر ظهور، قم: انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت موعود، چ دوم.
21. مقدم، محمد بن احمد، 1423ق، المهدی و فقه أشراف الساعة، مصر: انتشارات الدار العالمیه للنشر و التوزیع، چ اول.
22. همدانی جورقانی، شیر محمد بن صفر علی، 1430ق، سند الخصام فی ما انتخب من مسند الإمام أحمد بن حنبل، کربلاء: انتشارات العتبة العباسیة المقدسة، ج سوم، چ اول.

مقاله

1. پورسید آقایی، مسعود، (1380)، مبانی اعتقادی مهدویت 1، فصلنامه انتظار، ش 1.
2. چلونگر، محمدعلی، (1385)، بررسی تطبیقی مهدویت (منجی موعود) در آیین زرتشت و مذهب تشیع، مجموعه مقالات تعامل اسلام و ایران در گستره تاریخ :: همایش تعامل اسلام و ایران در گستره تاریخ، ج 1.
3. فرمانیان، مهدی، (1386)، جایگاه آموزه منجی موعود در اندیشه ی اهل سنت، مجله ادیان و مذاهب، س 1، ش 2.
4. مجیدپور، ناظم، (1399)، اختلاف در مصداق مهدی موعود، نشریه صراط، ش 21.
5. محمد حسین وحیدی، 1399، تحلیل کارکردی موعودباوری و نقش آن در تولید همگرایی در ادیان ابراهیمی؛ مجله منجی در ادیان.
6. ورمزیار، مصطفی، (1394)، شخصیت شناسی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در تفاسیر اهل سنت، فصلنامه علمی-ترویجی پژوهش های مهدوی، س 4، ش 13.
7. ورمزیار، مصطفی، ورمزیار، مرضیه، (1396)، قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در تفاسیر اهل سنت، فصلنامه علمی - ترویجی پژوهش های مهدوی، س 6، ش 22.

سایت

1. کتابخانه مدرسه فقهت، بخش اهل سنت، <https://lib.efatwa.ir>.